

УДК 903.2(477.75)"6377"

Кравченко Е. А.

ПРОЯВИ КАВКАЗЬКОЇ ТРАДИЦІЇ В КИЗИЛ-КОБИНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ VI-V СТ. ДО Н.Е.

Статтю присвячено одній з найзагадковіших культур кінця бронзового - початку залізного віку на території України - кизил-кобинській культурі Гірського Криму. Розглядаються найбільш яскраві прояви матеріальної культури VI-V ст. до н.е. на тлі етнічних, ідеологічних і соціальних процесів, що проходили в гірськокримській, передкавказькій і степовій кримській екокультурних зонах.

Приступаючи до розгляду будь-якого аспекту вивчення гірських пам'яток Криму, насамперед варто розглянути його географічне положення. На цьому півострові контактують дві екокультурні зони - степова з продовженням на півночі і гірська з продовженням на Північному Кавказі, відділена Керченською протокою. Саме ці два чинники відігравали провідну роль у формуванні етнічної специфіки населення Гірського Криму. І якщо степові риси в культурі кизил-коби є скоріше не фундаментними, а надбаними, що проявлялися в різні часи по-різному і мали відбивати периферійні впливи степових культур, кавказький елемент, і насамперед, північно-кавказькі культури мають у Криму своє типологічне продовження, через що його можна розглядати однією із кавказьких екокультурних ніш. Цей процес відбувся і на формуванні, і на подальшому розвитку кизил-кобинської культури.

Внаслідок різної інтерпретації джерел (як письмових, так і археологічних) сформувалося кілька точок зору на питання виникнення і розвитку кизил-кобинців. Висловлювалися думки про їх зв'язки з Кавказом [1] або Європою [2], деякі автори намагалися виділити з кизил-кобинських пам'яток саме таврські і виокремити їх етнічно [3], але спроб виділити соціальні риси в похованнях кизил - кобинської культури майже не було. Науковці аргументували це обмеженістю матеріалу і відсутністю ознак взагалі [4].

На наш погляд, думка про розподіл матеріальних знахідок Гірського Криму часу переходу від пізньої бронзи до раннього заліза етнічно не має достатніх підстав, а відмінності

в культурі різних районів Кримських гір зумовлені існуванням географічних бар'єрів між групами населення. Це викликало автономний розвиток кожної з цих групи, які мали свою і соціальну структуру, і ідеологічну модель. Ознаки останніх двох, на наш погляд, існують і мають виявлятися на тлі етнічних ознак, насамперед, в поховальних комплексах. Крім того, головну роль в дослідженні мають відігравати не рештки матеріальної культури, а реконструкція поховального обряду, або, по можливості, вплив його характерних рис на базі світоглядних уявлень населення. Для цього скористаємося не лише археологічними та письмовими, а й деякими етнографічними джерелами.

Як вже зазначалося, розвиток населення Гірського Криму супроводжувався паралельними степовими і північнокавказькими впливами, зумовленими проникненням людності з цих регіонів на Кримський півострів, і відбирався на місцевій матеріальній культурі, як-то кераміці чи прикрасах. І якщо степові впливи переважали на початковому етапі розвитку кизил-кобинської культури (XI-VIII ст.), то з рубежу VIII-VII ст. відчутнішими стають впливи з Північного Кавказу, традиції якого дуже близькі населенню Гірського Криму. Прокреслений, іноді інкрустований білою пастою, орнамент кизил-кобинської кераміки [5] цього часу найближчі паралелі має на Північному Кавказі в пізньокобанській культурі, як-то миски і горщики зі Зміського поселення [6], де, окрім форми і прийомів орнаментування, подібним чином заповнені білою пастою прокреслені лінії. Однак форми посуду в Криму лишаяться кизил-кобинськими, генетично пов'язаними з

більш ранніми формами, що на відміну від домінуючих на середньому етапі, дуже нагадують кавказькі. Поясненням цьому, як зазначає Б.Б.Піотровський [7], є активне спілкування населення цих регіонів, що засвідчується і появою кавказького імпорту в кизил-кобинських похованнях - деяких типів бронзових прикрас і намиста (намисто з "вічками", спіральні конічні скроневі підвіски, скроневі біконічні підвіски з петелькою тощо) [8].

Можливо, одним із центрів спілкування з Кавказом було Інкерманське поселення, тим більше, що хронологія і кавказьких скроневих підвісок (VI-V ст. до н.е.) [9], і інкерманського орнаментованого посуду, рясніше прикрашеного (VI-V ст. до н.е.) [10], і існування самого поселення (від VI ст. до н.е. до елліністичного часу) [11] збігаються. Такі процеси типові саме для Гірського Криму, оскільки на Керченському півострові поява підкурганих поховань хоч і була пов'язана з процесами, що проходили на Північному Кавказі, але мала інший напрям і інше етнічне забарвлення.

І саме в цей період археологічними дослідженнями фіксується поява поховань з великою кількістю черепів в кам'яних скринях Гірського Криму [12]. В науці вони інтерпретуються як родові гробниці, однак, на наш погляд, вони мають інше забарвлення - світоглядно-ідеологічне. Цікаво, що такий тип поховань, як поховання небіжчика з черепами, покладеними купкою біля нього, простежується в цей час лише в кизил-кобинській культурі, і щодо цього явища можемо висловити дві думки, які стосуються реконструкції звичаю.

Перша ґрунтується на тезі, що черепи належали небіжчикам, раніше похованим у скрині, яка з кожним новим похованням підчищалася шляхом викидання решток кістяка, окрім черепа, що пов'язується з невеликим обсягом могили і сакральним ставленням до черепа [13]. Однак час функціонування (тобто датування) таких могил визначається від 150 до 50 років, і враховуючи, що скриня являла собою родову гробницю, викликає сумніви існування таких великих родів (кількість черепів в скрині - від 18 до 68) [14].

Тому наводить на роздуми повідомлення Геродота про відтинання голів у ворогів і привласнення їх таврами [15], що фактично є актом жертвоприношення.

Але суть проблеми криється не лише в тому, чи були принесені в жертву голови, знайдені в скринях, чи вони лишилися від похова-

них там раніше, а в тому, що являли собою ці поховальні споруди для людності, яка їх збудувала.

За будовою, а це нерідко були кам'яні накиди навколо скринь і забутування, вони дуже схожі на такі ж, що проіснували на Північному Кавказі аж до середини XX ст. у черкесів - шапсугів [16].

Ця етнічна група мешкала на Північному Кавказі, і етнографічний матеріал, зібраний шапсузькою експедицією (1939), дозволяє ототожнювати їх з нащадками тієї людності, що створила культури пізньої бронзи - раннього заліза на території Північного Кавказу і Гірського Криму.

Відомі поховальні комплекси черкесів, що споруджувалися для поховання людини, вбитої блискавкою. Вважалося, що ця людина відмічена Богом, вона потрапляла у розряд культових, а її могила ставала родовим святилищем, де проходили і жертвоприношення, і магічні обряди. Визначну роль в цих обрядах відігравало також каміння, накидане на могилу, яке, за віруваннями шапсугів, набувало магічної сили [17].

Цікаво, що ці церемонії проводилися на честь бога грому і блискавки Шибле [18], про якого збереглося кілька цікавих легенд. Одна з них оповідає про боротьбу Шибле з підземним драконом Благошем, що живе під землею і зупиняє ріки. Шибле подолав дракона блискавками, і вода знов потікла руслом.

Існувала у шапсугів і сакральна жіноча постать Мерем [19], яка навряд чи була запозичена в християнстві і корінням своїм, безперечно, сягає глибокої давнини.

Відповідно, вищі боги у шапсугів не мали зображень, окрім бога роду Созереша, представленого ідолом у вигляді дерев'яного обрубка з вигнутим суччям, а культ богині Мерем проявлявся в жіночих фігурках, також дуже давніх за традицією.

Обряди черкесів пояснюють появу і значення черепашок - каури у таврів, що у великій кількості знаходять на могильниках і поселеннях. У шапсугів вони відігравали роль амулета, що називався "змійною голівкою" [20]: хворому давали випити воду, пропущену крізь черепашку, схожу на зміїну голову, а потім вішали її на шию. Цікаво, що ці черепашки добували на березі Індійського океану, звідти вони потрапляли на Північний Кавказ, і, можливо, в давнину Крим був черговою ланкою в цьому процесі.

На жаль, античними авторами наводиться лише одна богиня Діва із таврського пантеону. Оскільки її зв'язок із грецьким божеством з Херсонеса - це тема окремого дослідження, ми побіжно заторкнемо лише окремі риси поклоніння культам у таврів.

Відомо, що будь-яка дуалістична релігійна система має різні форми поклоніння культам. Якщо зображень небесних богів майже не існувало, і поклоніння їм відбувалося через певні посередницькі магічні іпостасі (приналежні їм предмети, або людей, причетних до певного явища), то земні боги зображувалися, і переважно в жіночих іпостасях [21].

Античні автори залишили повідомлення про бачене, однак долучитися до знання вищого Бога вони не змогли.

На нашу думку, поява поховань з великою кількістю черепів пов'язана саме з проявом культів вищих небесних богів, до того ж посередниками в спілкуванні виступали саме родові культи - ті, хто був похований в могилі і кому приносилися жертви - голови.

Питання про сакральну чи змішану сакральньо-вождівську роль похованих лишаються відкритими і вимагають подальшого дослідження, хоча поява кількох подібних скринь в різних місцевостях Криму, що за будовою, однак, дещо відрізняються [22], дозволяє припустити існування кількох племінних груп серед людності кизил-кобинської культу-

ри. Такий погляд на проблему відповідає висновкам Х.І.Кріс [23] про існування відмінностей між кількома територіальними групами могильників і думці про подальше розділення людності на окремі племінні групи, на чому наголошує Амміан Марцеллін у своїй "Історії", оповідаючи про різні таврські царства і навіть наводячи назви деяких з них [24].

Отже, в VI-V ст. до н.е. в Гірському Криму переважали етнічні впливи з Північнокавказького регіону, що знайшло відображення в матеріальній культурі таврів.

Ідеологія таврів того часу мала досить складну модель, але типову для родової общини часу її розпаду. На базі аналізу етнографічних джерел, що відображають давні традиції на Кавказі в новітній час, археологічного і письмового матеріалу можемо розділити таврський пантеон на богів верхнього і нижнього світу із долученням культів родових богів, які виступали посередниками в спілкуванні між світом людей і світом богів.

Територіальний розподіл кам'яних скринь з черепами в Гірському Криму відповідає існуванню локальних варіантів в межах кизил-кобинської культури внаслідок поділу людності на окремі племінні групи. Основним чинником такого розподілу є географічний (разом з екологічним, етнічним та економічним), який призводить до світоглядно-ідеологічної, а відтак - соціальної трансформації соціуму.

1. *D. de Montpereux*. Voyage autour du Caucase chez les Tcherkesses et les Abkhazes, en Colchide, en Georgie, en Arménie et en Crimée. - Paris, 1839.

2. *Репников Н.И.* О так называемых дольменах Крыма // ИТУАК. - 1910. - Вып. 44.

3. *Дьяков В.Н.* Древняя Таврика до оккупации // ВДИ. - 1939. - № 3.

4. *Лесков А.М.* Горный Крым в I тысячелетии до нашей эры. - К., 1965.

5. *Лесков А.М.* Горный Крым... - С. 121.

6. *Крупное Е.И.* Древняя история Северного Кавказа. - М., 1960. - С. 444-445.

7. *Пиотровский Б.Б.* Культура и история Урарту. - Ереван, 1944.

8. *Крупное Е.И.* Древняя история... - С. 291, 294; *Лесков А.М.* Горный Крым... - С. 62, 63, рис. 21; *Колотухин В.А.* Население предгорного и горного Крыма в VII-V вв. до н.е. // Материалы к этнической истории Крыма. - К., 1987. - С. 13, рис. 4 (1-12,27).

9. *Крупное Е.И.* Древняя история... - С. 294

10. *Лесков А.М.* Горный Крым... - С. 121.

11. *Крис Х.И.* К вопросу о периодизации кизил-кобинской культуры // СА. - 1961. - № 4. - С. 71.

12. *Колотухин В.А.* Горный Крым в эпоху поздней бронзы - начале железного века. - К., 1996. - С. 33.

13. *Пустовалов С.Ж.* Моделирование лица по черепу у населения ингульской катакомбной культуры // Stratum plus. - 1999. - № 2.

14. *Колотухин В.А.* Горный Крым... - С. 33.

15. *Геродот.* История // ВДИ. - 1947. - № 2. - С. 279.

16. Религиозные пережитки у черкесов-шапсугов. - М., 1940.

17. *Рижский М.* О культе Шибле у шапсугов // Религиозные пережитки у черкесов - шапсугов, - М., 1940. - С. 39.

18. Там само.

19. *Ан Б.* О пережитках родовой религии шапсугов // Религиозные пережитки у черкесов - шапсугов. - М., 1940. - С. 28.

20. Жердецкая Н. Народная медицина и лечебная магия у черкесов // Религиозные пережитки у черкесов-шапсугов. - М., 1940. - С. 43.

21. Раскина С. Формы и виды магии в черкесской религии // Религиозные пережитки у черкесов - шапсугов. - М., 1940. - С. 52.

22. Колотухин В.А. Горный Крым... - С. 30-34.

23. Крис Х.И. О таврах и кизил - кобинской культуре // ВДИ. -1971. - № 4. - С. 158.

24. Аммиан Марциллин. История // ВДИ. - 1949. - № 3. - С. 288.

Kravchenko E.A.

SOME POINTS OF ETHNICAL, IDEOLOGICAL AND SOCIAL PROCESSES IN KYZYL-KOBA CULTURE IN VI-V CENTURIES BC

The main point of the problem of ethnical process in the Crimea's mountains is a geographic factor of this ecological niche. Crimea's mountains has two main zone of ethnical contacts - step on the north and North Caucasus in the east. The processes of contacts had different characters in different times. It can help to seize the brightest moments of the material culture in Kyzyl-Koba in VI-V centuries BC as points of ethnical, ideological and social processes, which had place in the Crimea and the Caucasus.